

Жанат АЙМУХАМБЕТОВА

«ДАЙЫН» ДІНИ-МИФОЛОГИЯЛЫҚ СЮЖЕТ ЖӘНЕ ОНЫ
КӨРКЕМДІК ҚОРЫТУ

В статье рассматривается приемы использования готовых мифологических сюжетов в художественных произведениях. Анализируется готовый мифологический сюжет баллады «Неинтересное событие» поэта Е. Раушанова.

Makalede poetik eserlerde hazır mifolojik kompozisyonları kullanma örnekleri incelenir. Aynılı olarak Y.Rauşanov'un 'İlginc olmayan olaylar' eserindeki hazır mifolojik kompozisyonlar analize edilir.

«Дайын сюжетті» пайдалану – теоретиктердің көрсетуінше «синкретизм дәуіріне» тән. «Бұл дәуірде екі оқиғалық архетип – көркемдік дамудың кезекті дәрежесі ретінде дайын сюжетті тілдің берілуінің кумулятивті және циклды түрі көрінді» [1, 169]. Эйдетикалық (дәстүрлі) поэтикада «сюжет шығармашылығы тоқтап, енді оны пайдалану басталды» дейді О. М. Фрейденберг [2, 322]. Бұл зерттеушінің кумулятивті және циклды схеманы біріктіріп, «мифологиялық сюжет» ұғымында қарастырғаны белгілі.

Сонымен, «дайын сюжеттің» мағынасын төмендегідей белгілер анықтайды: а) оның архетипі «мифологиялық сюжетте» беріліп қойған; ә) кумулятивті және циклды сюжет дайын. Сюжеттік типтің жаңа құрылымы туындамайды; б) сюжет тек берілген архетиптік негізде ғана емес, дайын блоктар мен мотивтер негізінде құрылады; в) сюжет авторға тән емес. Оның жеке туындысы болып саналмайды, өйткені оған дәстүрден келген [1, 170].

Көрсетілген сипаттарға назар аударып отырып, Е. Раушановтың «Қызық емес оқиғасын» дайын сюжет негізінде туындаған баллада шеңберінде қарастырамыз. «Дайын сюжетті» пайдаланғанда автор өз вариациясын ұсынуы немесе өңдеуі мүмкін екенін ескерсек, ақынның кең таралған мифологиялық сюжетті пайдалануындағы көркемдік мақсат пен авторлық ұстанымын басты нысан етеміз.

Балладаның лирикаға тән жанр екені белгілі. Сондай-ақ лиро-эпикаға да қатысты. Яғни бұрыннан белгілі оқиға желісі лирикалық-психологиялық шеңберде суреттеледі. Қазіргі ұғымда ауыр, өзгеше сюжеттің өлең түрінде баяндалуы болып саналатын лириканың бұл түрі романтизм дәуірінде ерекше дамыды. «Көптеген балладалар аңыздармен байланысты болса, енді біреулері ғажайып құпия уақиғалармен байланысты болып келеді. Романтикалық балладаларда әлем мистикалық, жоғарғы күштердің патшалығы түрінде көрініп, оқиға құпия шеңберде өрістейді, әрекет етуші бейнелер аруақтар, өлілер болып келеді. ХХ ғасырда, романтикалық дүниетанымның тоқырап, реализмнің белең алған кезінде баллада біртіндеп мистикалық сипаттан арыла бастады, дегенмен оған деген қызығушылығын мүлде жоғалтқан жоқ»

[3, 245]. - деп жазады Э. Я. Фесенко. Еуропалық әдебиеттегі баллада тарихына көз жіберсек, архетиптік балладалық сюжеттерге ерекше назар аuadaы. Балладалардың фольклормен терең тамырлас болып, көнелік сипат иеленуі синкретті лироэпикалық жырлармен байланыстырылады. Қазіргі ұлттық әдебиетімізде бұл жанрдың дамуы тақырыптық, мазмұндық, көркемдік тұрғыда сан салалы.

Біз талдауға алып отырған туынды архетиптік сипаттағы дайын сюжетті арқау еткендіктен, сөзімізді осы бағытта өрбітпекпіз.

Баллада жанрының даму тарихында «дайын сюжетті» пайдалану көркемдік мақсатта жүзеге асып, сол сюжет желісі трансформацияға ұшырайды. Аталмыш баллада оқиғасы Адам ата мен Хауа ананың жұмақтың есігін жауып шыққанынан басталады:

Әлқисса, тарс жабылды зілмән есік,
Дір етті алма ағашы тұрған өсіп.
Хауа ана, Адам ата сыртқа шықты,
Тікен-мұң жүректерін тырнап, осып [4, 240].

Қасиетті Құран кітаптың 7-Ағраф сүресіне назар аударайық: «Әй, Адам! Сен және жұбайың жаннатқа оралас. Екеуің қалағандарыңша жеңдер. Алайда осы ағашқа жоламаңдар. Онда залымдардан боласыңдар (19-аят)». Бұл ескертуді Адам ата мен Хауа ана Ібілістің азғыруымен естен шығарады. Тыйым салынған ағаштың жемісінен дәм татады. Сөйтіп жұмақтан қуылады. «(Адам ата мен Хауа ана): «Раббымыз, біз өзімізге кесір істедік. Егер Сен бізді жарылқап, мәрхамет етпесең, әлбетте зиян етушілерден боламыз» деді (23-аят). (Алла): «(Жаннаттан) бір-біріңе дұшпан боп түсіндер. Сендерге бір мерзімге дейін тұрақ және пайдалану бар» деді (24-аят). Адам ата мен Хауа ананың жұмақтан қуылу оқиғасы әлемдік діни мифологияда да кеңінен таралған. Оқиғаны дайын сюжеттің осы тұсынан – шарықтау шегінен бастаған ақын екі «мұңлықтың» халін өсіп тұрған алма ағашының дір етуімен, жүректерін мұңның тікендей осуымен аңдатып өтеді. Әзәзілдің азғыруымен тыйым салынған ағаштың жемісін татып қойған екеуінің жұмақтан қуылғаннан кейінгі халін баяндауда ақын оқиғаны басқа арнада дамытады.

Қос мұңлық қайтып кері беттемеді,
Бүгінде ескі сөз ғой, жоқ дерегі.
Мезгіл күз, жеміс жидек піскен уақ.
– Жо-жо-жоқ, – дейді біреу, – көктем еді.

«Есте жоқ ескі заманда» немесе «бағзы бір заманда» болған уақиғаның уақыт белгісіздігі де айтылып өткен:

Жаз екен гүл жайнаған сала мынау,
Қыс екен дейді біреу дала қырау.
Жұмақтан шыққан кезде кімге болсын,
Ұнауы қай кездің де нәмәлім-ау.

Фольклорлық балладаға тән сипаттың бірі – әңгімелеу болса, ақын да осы сипатты басты көркемдік тәсіл етіп алған. Яғни, бұл туынды жаңа сипатты баллада емес, фольклорлық сипаттағы балладаға жақын келеді. Баллада құрылымындағы үш бөлімнің де «әлқиссамен» басталуы осы пікірімізді бекіте түседі. Балладағы кейіпкерлер мен лирикалық қаһарманның арасындағы эмоциональды байланыс көрінбейді, яғни лирикалық қаһарман толыққанды әрекет етуші тұлға емес. Басты кейіпкерлер – Адам ата мен Хауа ананың халін, жұмақтан қуылған сәттегі көңіл күйлерін танытуда күллі табиғат құбылыстарымен қатар періштелердің де әрекетін айтып өтеді. Бұл жерде көп назар Адам атаға түседі. Жұмақтан қуылған сәттегі ай мен күннің бір көрініс, сәнуі, Ысрафил періштенің дауылды оңды-солды құтыртуы, Жебірейіл періштенің кенеттен тас саңырау бола қалуы, Мәкәйілдің, Әзірейілдің тым-тырыс қалуы – осының бәрі Адам атаны түңілдіре түседі. Өргүрлі ойдың қайшыласуында оңашада Хауа ананы іштей кінәлаған Адам ата амалсыз жұмақтағы мекеннен және достарынан күдер үзеді:

Шығарып асты-үстіне тұнық көкті,
Қара түн ішін тартты ұлып кекті.
– Ұрдым мен достығыңды бәріңнің де! –
Соны айтып Адам атаң жүріп кетті.

Көктегі мекеннен мүлде алыстаған Адам ата мен Хауа ананың бір-біріне деген жылылық сезімінен туындаған Мейірім туралы лирикалық толғаныс бұл балладаның мәнін аша түскен:

...Адамнан ең бірінші Мейірім туды,
Сондықтан оның бізге орны бөлек.

Ол деген ең бірінші өмір еді,
Білсеңіз өмір де одан жеңіледі.
Іздейді ел еміреніп қай кезде де,
Ең тұңғыш перзентіндей көріп оны.

Қорқа ма, Жер мен Аспан сескене ме,
Қарайды үржексоқтап қос денеге.
Ортада Мейірімі бар екеуінің,
Қауіп емес енді оларға ештеңе де.

Осылайша оқиғаны бір түйіндеген ақын ары қарайғы желіні басқаша бағытта өрбітеді.

Сонымен Адам ата мен Хауа ана өздеріне жат мекенде Мейірімді пана етіп, жапанды кезеді. Аспаннан аластатып, жерден тұрақ тапқан бұл жұптың тағдырында алма ағашының алар ерекше орны бар. Бұл ағаш – мейірім мен зұлымдықты тану ағашы, яғни екінші сипатта айтсақ, білім ағашы. «Адам ата мен Хауа анаға мейірім мен зұлымдықты тану ағашынан жеміс татып көруге тыйым салынған. Әйтсе де олар бұл тыйымды бұзбай қоя алмайды, әйтпесе, адамзаттық жобада өмір болмас еді. Сондықтан да, олар тыйым салынған

жемісті жейді. Бұл жайт, әлбетте, нәтижесінде адам абсолютті дәлдікпен мейірімді зұлымдықтан айыруға қабілетті немесе ол жаңсақтықпен өзін өзі Құдай деп санай алады дегенді тіптен, білдірмесе керек. Десе де, біз берісі, тұңғыш рет көзімізді аштық, қандай қиын болмасын өмір жолына түстік», – деп жазады Дороти Норман [5, 412]. Осы ой ақын балладасында тереңдей танылған. Ежелгі дәуірлерден жеткен мифтік әңгімелерде адамның санаға ие болуы, сөйтпін адамзаттық өткірші өмірдің жобасын салуы қалыптасқан құдай заңын бұзумен байланыстырады.

Діни киелі кітаптарда, ескі замандардан жеткен әңгімелерде Адам ата мен Хауа ананың құдай заңын бұзуына себепкер алма ағашының өзіндік маңызды орны бар болса, біз сөз етіп отырған туындының мазмұнында ол орталық символға айналған. Жұмақтан қуылуға себеп болған ағаш екі мұңлыққа «күні қысқа, түні келте» мекеңде тағы да кез болады:

Жұтумен көздің жасын бұлар ащы,
Жақындап келді дағы тұра қашты.
Қос мұңлық көрген еді анадайдан
Теңселіп жашырақ жайған бір ағашты.

Көргенде жашырақ жайған бір ағашты,
Екеуі екі жаққа жылап асты.
Бір ағаш еске салып еркелеп тұр,
Жұмақтан қуып шыққан құмар асты.

Тыйым салынған жемісті татып, сол үшін құдайдың қаһарына ұшыраған, жұмақтан қуылған екі пенде (күнә жасаумен олар пендеге айналды, құдай заңын бұзу – күнәһарлыққа бастар жол) ағаштан аулақ қашпақ болады, бірақ, қашып құтыла алмайды. «Қарғыс атқыр ағаштан безе қашқандарымен» айналып сол ағашқа тұсалады. Екі кейіпкердің жан дүниесіндегі құбылмалы хал, басқаша айтқанда тартыс, қайшылық ақынның суреттеуінде екеуінің ағашты көрген сәтте жұмақтағы ағашты және қаһарланған құдайды еске алуларымен, самал желдің айналшықтап жүруімен, әлдеқайдан сайтанның сақылдап күлуімен (бұл – пенделік ниеттің бас көтеруінің тұспалы), екеуінің жүректің сабырға шақырғандай болуымен танылады. Жүрек – сайтан бұзып кіре алмайтын берік қамал. Алайда, жоғарыда айтылғандай, адами өмірдің бастауында қателікке жол беріп, заңды бұзу әрекеті тұр.

Алма ағашы, Адам ата мен Хауа ана – оқиға өзегінде осы үшеуінің ерекше орны бар. Ақын екі пендені пенделік жолға толығымен бұрған ағашты, одан аңқыған жұпар иісті алдыңғы орынға шығара отырып, түс көру оқиғасына жол береді. Түстерінде мұрнын жарған жұпар иіспен өңдерінде жолыққан олар өздерін одан алып қашпақ әрекетте:

Тұра сап бірін-бірі аластады,
Құрысын жұмағы да, ағаш тағы.

Әйтсе де, сезімге бой алдырғандары жалған емес:

Хауа ана таңдайының суын жұтты,
Неге дүр Адам ата жақ ашпады.

Бұл тұста Адам ата мен Хауа ананың әлсіздігіне түс оқиғасы себеп сияқты. Жұпар иіс аңқыған жұмақтағы мекенде қол ұстасып жүрген түстің (қиылдың) оянған сәттегі өңмен (шындықпен) қайшылығы екеуін құдай жолынан басқа тарапқа жетелейді. Бұл тарап – қызығы мен азабы мол адамзаттық өмір жолы. Құдірет қаламмен Лаухқа (тағдыр тақтасына) жазылған жазмыш осы. Түс пен өңді байланыстырып тұрған – ағаштан аңқыған жұпар иіс. Бұл жұпар иіс - нәпсіні оятушы. Нәпсінің қажетін тыю – пенделіктен алшақ болу. Екінші бөлімде Адам ата мен Хауа ана осы пенделіктен аулаққа қашпақ боп әуреленеді. Әйтсе де, ағаштың сырын білмекке ауған ниет жеңіп тынады. «Әуес ой» Хауа ананы күннен күнге жүдетсе, Адам атаға ұйқы бермейді.

Ақын оқиғаны дамыту барысында екі кейіпкерін күнәһар ретінде көрсетпейді. Ұлы өмірді бастау жолында тұрған архетиптік тұлға дәрежесінде таныту жағында. Оқиғаның әсерін арттыру, оны шынайылықпен таныту мақсатында табиғаттағы түн мезгіліне айрықша мән берілген: түнгі ұйқыда түс көру және тағы бір түнде нағыз құнаға бату. Күндіз сол күнәға барар жолдың «алғы шарттары» «ісіп жетілген»:

Ағаш тұр, кәдімгі ағаш, алма ағашы,
Тимеген жемісіне жан баласы.
Балқытқан тұла бойды жұпар иіс
Хауаның құмар асы, арман асы.

«Сап, сап» деп, қайтып кетті бұрылды да,
Дүние қандай ғажап бүгін мына.
Екеуі ұзап барып қайта оралды,
Әуес ой ұйықтатпасын ұғынды да.

Айналып Адам ата көрді ағашты,
...Сол күні бір шаруасы оңға басты.
Сықсыңдап бұлт ішінде жұлдыз біткен,
Наргтай боп ұялған ай жоннан асты.

Балладаның екінші бөлімін тәмамдап тұрған бұл жолдардың көркемдік-эстетикалық мәні тым терең. Адам ата мен Хауа ана арасындағы құпия қатынасты анайы түрде әйгілей көрсету туындының көркемдік қуатын әлсіретер еді. Ақын осыны суреткерлік сезімталдықпен түйсініп, «жұлдыздың бұлтқа жасырынып, айдың наргтай боп ұялуы» арқылы бейнелеген. Сондықтан да нақты әрекеттегі екеу назардан «тыс қалып», жұлдыз бен ай көзге ілінеді. Бұл жерде біз «назардан тыс қалу» тіркесін поэтикалық шеңберде пайдаланып отырмыз.

Сөйтіп, пенделік нәпсі салтанат құрады.

Келесі бөлім Адам ата мен Хауа ананың кәдімгі тіршілігін суреттеуден басталған. Жерді мекендеп, алма ағашын паналап, өмірге ең бірінші сәби келгенде оның бұтағын бесік еткен екі пенденің ендігі ықылас-назары сол алма ағашына ауған. Ұят пен иманды түйсінген күні ағаштың жапырақтарымен абыройларын жабады. Періште достарына өкпелерін ұмытып, Құдайға разылық ниеттерін білдірген. Алайда, сәби дүниеге келгенде Хауа ана Құдайдың «құтты болсын» айтпағанына назаланса, Адам ата періштелерді сыбайды. Хауа ананың ендігі аңсары ағаштың жасын білмекке ауған. Осы ағаштың жұпар аңқыған жемісі бір кезде «құмар асы», «арман асы» болса, енді ол ағаштың жасын білу үшін мазасызданады. Адам атаны тыйым салынған жемісті жеуге мәжбүрлеген де Хауа ана екенін еске алсақ, оның пенделік тіршіліктегі жетекшілік ролін аңғарамыз. Балладада Хауа ананың мұндай мінез болмысын сипаттайтын жолдар да жеткілікті:

– Апыр-ай, нешеде екен?

– Кім біледі?

Хауа ана бір қызықса сұмдық еді.

Ұйықтатпай түніменен осы сауал,

Әуес ой өз жүректі тілгіледі.

«Әуес ойдың» екеуін ағашқа әкелгені, оның жемісін таттырғаны белгілі. Ол әлі тыным ташпаған. Хауа ананы еліктірген үстіне еліктіріп, ақыры Адам атаға ағашты кестіріп тынады. Бұл желі, яғни ағаштың кесілуі – ақынның әріден бастау алған архетиптік сюжетті астарлы оймен толықтыра отырып, трансформациялауының мысалы.

Адам ата мен Хауа ана ағашты кесіп, оның жасын анықтады. Осымен олардың әңгімесі аяқталған сияқты еді. Бірақ аяқталмаған екен. Олардың бүгінгі ұрпағы – біздің бас қатырып жүргеніміз «түлкінің бозға салған жымы сыңды» түбін қусаң жеткізбейтін дау. «Қызық емес оқиғаның» нағыз «қызығы» да осы:

Соңы бар ұйықтатпаған ұлысымды,

Сол гәштен аңғарасыз ұлы сырды.

Біздің дау – түбін қуса жеткізбейтін

Түлкінің бозға салған жымы сыңды.

Жиылған жер бетінің күллі заңы,

Біздің дау бара бара дін бұзады.

Балтамен кесті ме оны, ара мен бе?

Осыған жауап таппай жүрміз әлі.

Ақынның айтпақ ойы, туындының негізгі астарлы мазмұны осы екі шумақта тұр. Адам баласының пешенесіне жазылған тіршіліктің күрделілігі мен қайшылығы белгілі ұғымдармен көрсетіледі. Романтикалық бастаудан реалистік арнаға ауысқан оқиға желісі астарлы мағынамен өріліп, жалшы тіршілік ағымындағы ақиқатты аңғартады. Ақын қалыптасқан танымдық бастаудағы қағидаттарды ішінара бұза отырып (Адам атаның Құдаймен,

періштелермен өзінше «араздасуы») көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі ой-сананың даму деңгейін (Адам ата-Хауа ана ағашты, оның жасын білуге құмартса, біздің дауымыздың «жеткен биігі» – олардың ағашты немен кескендігіне бас қатыру), нақтылай айтқанда пенделік ниеттің өрши түсуін, ұсақталуымызды сөз етеді.

«Қызық емес оқиға» атауын иеленген Адам ата-Хауа ана хикаясы – ақынның баллада жанрына қосқан елеулі жаңалығы. Дайын сюжетті нысанға алып, оны терең мағыналы поэтикалық қалыпта жаңаша сипатымен жаңғырта танытқан бұл туынды тілі мен көркемдік-бейнелілік мазмұны тұрғысынан Гетенің «Орман патшасы», Брюгердің «Ленор», Пушкиннің «Бесы» туындыларымен сарындас дүние.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Теория литературы. В двух томах. Том 2. М., 2004. – 368 с.
2. Фрейдберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. Л., 1936. – 546 с.
3. Фесенко Э. Я. Теория литературы. М., 2005. – 336 с.
4. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.
5. Дороти Норман. Мифологиядағы символизм. // Кітапта: Мифология: Құрылымы мен рәміздері. Алматы: Жазушы, 2005. – 568 б.

REZUME

AIMUKHAMBETOVA ZH. (Astana)

READY MYTHICAL PLOT AND ARTISTIC ANALYSIS

In the article, the methods of using ready mythical plots in artistic works. The ready mythical plot of the ballad “Not Interesting Occurrence” by E. Raushanov is analyzed.